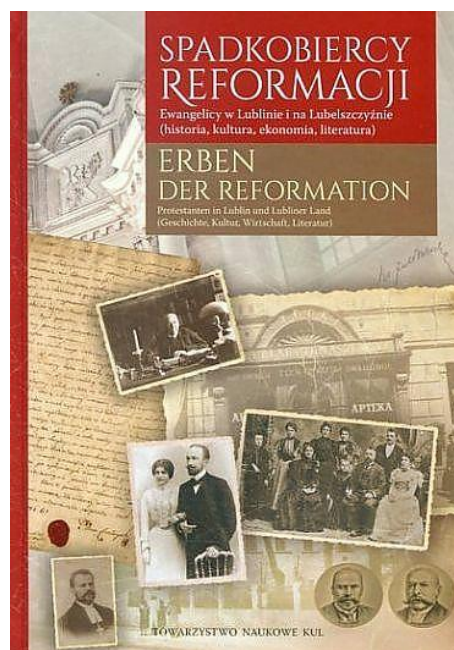

Recenzje

Aneta M. Sokół

Spadkobiercy Reformacji. Ewangelicy w Lublinie i na Lubelszczyźnie (historia, kultura, ekonomia, literatura) / Erben der Reformation. Protestanten in Lublin und Lubliner Land (Geschichte, Kultur, Wirtschaft, Literatur), red. naukowa W. Matwiejczyk, M. Willaume, S. J. Żurek, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, Lublin 2017, ss. 422 (seria „Źródła i Monografie”, t. 455).

Lubelscy ewangelicy zapisali niejedną kartę w dziejach swego miasta współtworząc jego gospodarkę, kulturę, edukację, po inne dziedziny życia miejskiej społeczności. W pejzażu Lublina przetrwały ślady po ewangelickich przemysłowcach, stworzonych przez ewangelików firmach oraz ich inicjatywach podejmowanych na rzecz mieszkańców. Nieliczna współcześnie lubelska parafia ewangelicka¹ stara się pielęgnować pamięć o konfesyjnej przeszłości, o sięgającej czasów Reformacji obecności protestantów na Lubelszczyźnie, a także o późniejszych falach osadników wyznania ewangelickiego przybywających w poszukiwaniu godnych warunków życia. Wyrazem kultywowania pamięci o minionym czasie są publikacje, wystawy oraz konferencje organizowane przez parafię, przypominające o tradycjach wyznaniowych i lokalnym dziedzictwie regionu. Można przypomnieć, że w 2007 roku pod redakcją ówczesnego lubelskiego proboszcza wydana została publikacja poświęcona dziejom ewangelickiej parafii i jej członkom zasłużonym dla miasta². Po dziesięciu latach w Roku Reformacji dołączył okazałe wydany tom ukazujący parafialną przeszłość w kontekście rozwoju protestantyzmu na Lubelszczyźnie, wydany przez Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II przy wsparciu finansowym Miasta Lublina, na który złożył się szereg naukowych dyskursów zaprezentowanych przez badaczy, z uwzględnieniem wizerunku ewangelickich twórców lokalnej gospodarki w wielu branżach, które kształtowały dobrobyt miasta i jego przyszłość.

Na kartach książki poświęconej, jak podaje tytuł, spadkobiercom Reformacji, przedstawione są historia, kultura, ekonomia po spinającą wyznaniową przeszłość literaturę, w tym ewangelickie wątki odnalezione w twórczości uznanych autorów. W powstaniu książki uczestniczyła lubelska parafia, w tym obecny na jej kartach proboszcz parafii ewangelicko-augsburskiej w Lublinie ks. Grzegorz Brudny oraz inni jej członkowie. Należałoby podkreślić, że tom *Spadkobiercy Reformacji...* obejmuje materiały przedstawione w trakcie poprzedzających wydanie publikacji sesji współorganizowanych przez parafię. Nie zostało to wprowadzić w książce wyszczególnione, ale w internetowym ogólnodostępnym repozytorium wydarzeń możemy z łatwością odnaleźć informacje o sesjach poświęconych konfesyjnym tematom³.

Należy przy tym wspomnieć o szacie zewnętrznej publikacji, wydanej w twardej oprawie, w powiększonym w stosunku do standardowego formacie, z uwzględnieniem kolorowych ilustracji towarzyszących poszczególnym artykułom. Archiwalne, jak i współczesne fotografie, ukazują ewangelickich duchownych, uroczystości kościelne, portrety lubelskich przemysłowców, po budynki i miejsca związane z

¹ Lubelska parafia ewangelicko-augsburska powstała w 1784 r., po przeniesieniu siedziby z Piask Luterskich. W latach 1783-1785 wierni wzniesli swój kościół na terenie miasta, który służy parafii do dzisiaj. Do zakończenia drugiej wojny światowej parafia liczyła ponad 8 tysięcy członków.

² *Parafia ewangelicko-augsburska w Lublinie. Historia, tradycja, współczesność*, red. D. Chwastek, Lublin 2007.

³ Sesja „Cztery i pół wieku gmin ewangelickich na Lubelszczyźnie” odbyła się 10 października 2014 r., zob. sprawozdanie: http://www.luteranie.pl/nawosci/cztery_i_pol_wieku,2418.html [dostęp 22.04.2018]; Sesja „Przemysłowcy Lublina a ewangelicki etos pracy” – otwarte seminarium w Ratuszu w Lublinie odbyło się w dniach 28-29 października 2016 r., zob.: *Zaproszenia do Lublina. Lubelscy spadkobiercy Reformacji*, zob.: http://www.luteranie.pl/nawosci/zaproszenia_do_lublina,4377.html [dostęp 22.04.2018].

ich działalnością. Teksty prezentowane są równoległe w języku niemieckim, co w kontekście przeszłości ewangelików na ziemiach polskich może dodatkowo wpłynąć na zainteresowanie książką w obcojęzycznym kręgu. Całość poprzedza swoim słowem biskup Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce. Ks. Jerzy Samiec w nawiązaniu do losów lubelskiej parafii przypomina o znaczeniu świadectwa wiary i życia „przynoszącym owoce”, wypełnionym aktywnością, o czym opowiada również książka.

Tytułem wstępu ks. Grzegorz Brudny przybliży wszystkim zainteresowanym znaczenie ewangelickiego etosu pracy, kategorii pojęciowej kojarzonej z reguły z sumiennością, konsekwencją i pracowitością wyznawców; zaznacza przy tym, że ewangelicki etos to praktyka kształtująca się od czasów Reformacji, że to Marcin Luter nadał nowe znaczenie idei pracy, dostrzegając jej wagę w życiu ludzkim, w aspekcie zbawienia, a także wobec drugiego człowieka. Ewangelicki duchowny sytuuje to reformacyjne *novum*, na tle staro- i nowotestamentowych tradycji – praca, zawód i powołanie zakorzeniają człowieka w świecie, a jednocześnie są ściśle związane z oddaniem Bogu i przekonaniem o darze zbawienia otrzymanym z łaski, bez zasług człowieka.

W pierwszej części książki poznajemy dzieje protestantów od XVI-wiecznych początków po obecne życie lubelskiej parafii. Bogumił Szady przedstawia rozwój ruchu reformacyjnego na Lubelszczyźnie – mapę rozmieszczenia protestanckich zborów, ewolucję ich obecności w regionie, po kształtowanie lokalnych struktur tworzącego się Kościoła. Jak się okazuje, w XVI wieku powstały na ziemiach lubelskich liczne zbory kalwińskie⁴, z czasem także ośrodki ariańskie, wraz z luterzańską wspólnotą osiadłą w Piaskach Luterskich nieopodal Lublina. Autor zwraca uwagę na złożoność ocen oraz potrzebę dalszych prac badawczych nad zmieniającą się w ciągu stuleci protestancką siecią parafialną, zanikającą wraz z szerzeniem się kontrreformacyjnych ograniczeń oraz powrotami przedstawicieli rodów szlacheckich do katolicyzmu. Można nadmienić, że to szlachta patronowała powstawaniu i likwidacji lubelskich zborów, decydowała o profilu wyznaniowym swoich poddanych i to od niej zależało trwanie nowej konfesji na danym terenie.

Następni autorzy poświęcili swoją uwagę protestanckim osadnikom przybywającym na ziemię polskie w poszukiwaniu lepszych warunków życia. Wiesław Śladkowski przybliży wizerunek kolonistów niemieckich, którzy osiedlali się na Lubelszczyźnie w czasach Królestwa Polskiego, z zapewnioną im przez zaborców możliwością praktykowania wiary. Koloniści byli przede wszystkim ewangelikami, tworzyli rozsiane na wiejskich terenach osady rolnicze, z czasem zajmując się także rzemieślnictwem czy drobną wytwórczością. Jak podkreśla autor, byli to ludzie prości i głęboko wierzący, dla których praktyki religijne stanowiły podstawę zachowania odrębności na nowym terenie. W poświęconym im szkicu omówiona została konfesyjna codzienność, szkolnictwo prowadzone przez wiejskich kantorów na potrzeby religijnego wychowania dzieci, po starania związane z powołaniem własnej parafii w Chełmie.

Kolejny autor, Antoni Chorąży, przypomina dzieje Olędrów, którzy w początkach XVII stulecia osiedlili się w dolinie Bugu. Ta protestancka ludność wyróżniała się, jak udowadnia autor, nowoczesnym gospodarowaniem oraz umiejętnością przystosowania do życia na nadbużańskich terenach. Ich historia przypomniana została w 400. rocznicę założenia kolonii olęderskich, z podkreśleniem przetrwałych śladów po osadnikach.

Na temat potomków kolonistów niemieckich w czasach dwudziestolecia międzywojennego wypowiada się na kartach książki Katarzyna Wójcik, przedstawiając wizerunek ewangelików, którzy po 1918 roku stali się obywatelami państwa polskiego. Poznajemy pokrótce ewangelickie parafie ukonstytuowane na Lubelszczyźnie, strukturę zawodową oraz aktywność kulturalną niemieckojęzycznych wiernych. Wzorem innych prac historycznych podkreślone zostało, że w miastach, w tym w Lublinie i Chełmie, nastąpiła niemal całkowita asymilacja kulturowa ewangelików przyjmujących stopniowo polską kulturę, tradycje, w nieodosobnionych przypadkach także poczucie przynależności do narodu polskiego. Ale autorka przedstawia również mniej chlubne karty z przeszłości – zaangażowanie wyznawców w działalność organizacji faszystowskich aktywnych na Lubelszczyźnie, prowadzących agitację pod przykrywką kursów i imprez kulturalnych organizowanych dla mniejszości niemieckiej. Ta strona wyznaniowej przeszłości, zapewne

⁴ Kalwinizm – drugi nurt reformacyjny ukształtowany w XVI wieku, nazwany od nazwiska jednego z twórców doktryny teologicznej nowego wyznania (Jan Kalwin, 1509-1564), z czasem okreśłany ewangelicyzmem reformowanym. Kalwiński, podobnie jak luteranie, za jedyne źródło wiary traktowali Biblię oraz uznawali jedynie symboliczną obecność Chrystusa w sakramencie komunii. Wyróżniała ich nauka o predestynacji zakładająca, że człowiek z góry jest przeznaczony na zbawienie lub potępienie.

wciąż budząca emocje, wzbogacona została przez autorkę o wnioski dotyczące skali zjawiska, jego uwarunkowań i specyfiki na omawianym terenie.

Nie zabrakło w książce sylwetek duchownych zasłużonych w dziejach konfesji. Tadeusz Stegner przedstawia postać ks. Aleksandra Schoeneicha (1861-1939), wieloletniego proboszcza parafii lubelskiej, ale zarazem duchownego udzielającego się na wielu innych płaszczyznach życia kościelnego, aktywnego także w lokalnym środowisku lubelskim (m.in. jako członek Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Lublinie), autora publikacji religijnych, tłumacza Lutra, a także doktora *honoris causa* Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Warszawskiego. Jak podkreślił historyk, ks. Schoeneich zaliczany jest do czołowych protestanckich przedwojennych duchownych.

Juliusz Gardawski przypomina ks. Juliusza Burschego (1862-1942), przedwojennego zwierzchnika Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej, starającego się nadać Kościołowi polski charakter, przy równoczesnym poszanowaniu praw niemieckojęzycznych wiernych. Autor – wnuk biskupa Burschego, przybliży czytelnikom nie tylko jego zaangażowanie w sprawy Kościoła, ale również aktywność podejmowaną u progu odzyskania niepodległości oraz starania o pozyskanie ewangelików dla państwa polskiego (m.in. z terenów Mazur). Jak możemy się dowiedzieć, losy przedwojennego biskupa związane zostały z parafią lubelską nie tylko z racji sprawowanego zwierzchnictwa nad Kościołem, ale także w związku z ostatnim okresem życia duchownego⁵, który za swą niezłomną postawę zapłacił najwyższą cenę, podobnie jak wielu polskich księży ewangelickich w czasie wojny

Część historyczną w prezentowanym opracowaniu kończy obecny proboszcz ewangelickiej parafii lubelskiej, który omawia najnowsze na tle całej przeszłości parafialne dzieje. Powojenne lata, podobnie jak w wielu innych parafiach ewangelickich na terenie kraju, wypełnione były staraniami o odbudowę życia religijnego, w tym troską o zapewnienie posługi duszpasterskiej ocalałej wspólnoty. Ks. Brudny przypomina najważniejsze wydarzenia z życia parafii, duchownych posługujących w Lublinie oraz aktywność parafialną realizowaną także pod jego własnym przewodnictwem, podkreślając przy tym uczestnictwo nielicznej współcześnie grupy wyznawców w życiu miasta i najbliższym otoczeniu. Uzupełnieniem są fotografie przedstawiające życie religijne oraz kulturalno-religijne parafii, jej członków oraz ważniejsze wydarzenia.

Druga część książki poświęcona została lubelskim przemysłowcom, zarazem przedstawicielom miejscowego środowiska ewangelików, którzy dzięki swej przedsiębiorczości, gospodarności, a także odwadze w zakresie adaptowania innowacyjnych rozwiązań technologicznych swoich czasów, co podkreślają autorzy szkiców, zapisali się w historii lubelskiego przemysłu przetwórczego, spożywczego czy innych jego gałęziach rozwijanych począwszy od XIX wieku na terenie miasta, wraz ze wzrostem jego uprzemysłowienia. Poznajemy jednocześnie najbardziej zasłużonych obywateli Lublina, darczyńców, fundatorów, przedsiębiorców należących do ścisłej elity miasta i utożsamiających się w kolejnych pokoleniach z polską kulturą i tradycją. Jak pisze jeden z autorów, ewangelicy ze względu na swoją wyznaniową odrębność mogli „pozostać na marginesie głównego nurtu życia i rozwoju Lublina”, [...] jednak „przedstawiciele tego właśnie środowiska ukształtowali obraz przemysłowy, gospodarczy i społeczny miasta, nadając mu niepowtarzalną specyfikę” (s. 225).

Jedną z najbardziej zasłużonych lubelskich rodzin ewangelickich byli niewątpliwie Vetterowie, o których pamięć przetrwała w nazwie szkoły przez nich współtworzonej (obecnie Zespół Szkół Ekonomicznych im. A. i J. Vetterów), ale także w dziejach innych placówek, które powstały przy ich udziale. O znaczeniu rodziny Vetterów dla rozwoju gospodarczego miasta pisze Witold Matwiejczyk. Historyk przedstawia, jak powstawała fortuna Vetterów, właścicieli jednego z największych browarów Lublina oraz innych związanych z tą branżą zakładów w mieście. To z jednej strony dzieje rodzinnej firmy, wprowadzanych zmian modernizacyjnych czy osiąganych zysków, z drugiej – prezentacja aktywności społeczno-dobroczynnej jej właścicieli. Dowiadujemy się, jaki był udział braci Vetterów: Augusta (1848-1907) i Juliusza (1853-1917), w powstaniu Szkoły Handlowej powołanej w 1902 roku w Lublinie, w jaki sposób Vetterowie dbali o wizerunek i przyszłość tej ważnej edukacyjnej placówki, oraz jakie instytucje czy przedsięwzięcia na terenie miasta zawdzięczały im swoje powstanie. Obu braciom poświęcony został także szkic Marzenny Modrzewskiej-Michalczyk, obecnej dyrektor Zespołu Szkół Ekonomicznych noszących ich imię. Autorka przedstawia Vetterów jako „orędowników kształcenia zawodowego młodzieży” w tamtych czasach, podkreślając ich zaangażowanie w sprawy szkoły nie tylko związane ze wsparciem finansowym udzielanym placówce, ale widoczne także w innych staraniach podejmowanych przez darczyńców. W

⁵ Ks. bp Bursche w momencie aresztowania w 1939 r. przez Niemców przebywał w Lublinie, stamtąd został przewieziony do Berlina, a następnie do obozu w Sachsenhausen.

konkluzjach autorka przybliży obecny wizerunek szkoły, w tym propagującej ideały, które przyświecały jej twórcom.

W omawianym tomie przedstawiane są kolejne lubelskie firmy założone przez ewangelików – Zakłady Mechaniczne Plage-Laškiewicz, które wytwarzały urządzenia do gorzelni czy browarów, wyrosłe z niewielkiego warsztatu kotlarskiego Alberta Plage, przybyłego do miasta w połowie XIX wieku (Miroslaw Łoboda), rodzinną firmę braci Krausse, producentów mąki nagradzanej na przedwojennych wystawach rolniczo-przemysłowych organizowanych w Lublinie (Grażyna Michalska), rodzinną fabrykę wag Wilhelma Hessa, upaństwowioną w 1948 roku i przetrwałą częściowo w utworzonym państwowym przedsiębiorstwie produkującym wagi (Krystyna Schabowska, „Wilhelm Hess (1848-1932) oraz dzieje jego fabryki wag”) oraz zakłady spirytusowe Emila Plage, dobrze prosperującą, prowadzoną przez kolejnych właścicieli firmę przetrwałą do czasów powojennych (Małgorzata Michalska-Nakonieczna, „Emil Plage (1869-1909) i Rektyfikacja Lubelska”). W uzupełnieniu przypomniane zostały miejsca dobrze znane na przedwojennej mapie miasta, w tym lubelska cukiernia należąca do warszawskiego cukiernika Kacpra Semadeniego, ewangelika reformowanego o szwajcarskich korzeniach (ks. Michał Jabłoński), a także przedwojenna apteka, której dzieje przybliży wnuk właściciela (Jerzy Łobarzewski, „Gustaw Haberau (1870-1957 – lubelski ewangelik aptekarz”).

Tytułem podsumowania warto podkreślić, że w autorskich szkicach ukazujących ewangelickich przedsiębiorców, zarówno o charakterze naukowym jak i przyczynkarskim, poza omawianym rozwojem rodzinnych fabryk, znalazły odzwierciedlenie także stosunki pracownicze panujące w zakładach, troska pracodawców o warunki pracy, a także zaangażowanie właścicieli w działalność społeczną i dobroczynną, czego wyrazem było członkostwo w Lubelskim Towarzystwie Dobroczynności, ustanawiane fundusze pomocowe czy inne formy pomocy niesionej mieszkańcom. Przy dziejach jednej z prezentowanych firm pada konkluzja: „Charakterystycznemu dla luteranów etosowi pracy towarzyszyła nieodłącznie idea misji publicznej.” (s. 295).

Trzecia część tomu zanurza czytelnika w literaturze pięknej, omawiając wątki i przykłady z zakresu piśmiennictwa konfesyjnego, ale także protestanckie tropy dostrzeżone przez literaturoznawców w pisarstwie uznanych autorów. Interpretacyjnym zabiegom poddane zostały utwory odległe w czasie, z zakresu różnych tradycji literackich, poszerzające wiedzę o protestanckiej religijności, obyczajowości i kulturze. Zaprezentowany został *Psalterz Dawidów* na tle reformacyjnych ideałów i poglądów, a właściwie jeden z psalmów w tłumaczeniu najwybitniejszego renesansowego poety. Jarosław Płuciennik zastanawia się, czy duch protestantyzmu obecny jest w parafrazach psalmów dokonanych przez Kochanowskiego. Czy w jego tłumaczeniach można odnaleźć echa międzywyznaniowych dyskusji? Czy zostały w nich zawarte reformacyjne zasady wiary? Odpowiedziom towarzyszy kontekst religijności poety, niepodważalnej obecności psalmów Kochanowskiego w protestanckich kancjonałach oraz jego powiązań z kulturą Reformacji.

Inny literaturoznawca przybliży czytelnikom wielokrotnie wznawiany *Kancjonał wielki toruński* (1587) Piotra Artomiusza, ukazując jego wartość na tle protestanckich poglądów, w tym samego Marcina Lutera, na rolę pieśni w Kościele, liturgii i życiu religijnym wiernych. Dariusz Champerek sytuuje *Kancjonał...* na tle porozumienia osiągniętego przez protestantów na mocy *Zgody Sandomierskiej* (1570), wnoszącej tolerancję także dla konfesyjnych niuansów teologicznych, które od czasów Reformacji przenikały do pieśni; postawiona została zatem przez autora teza o ogólnoprotestanckim charakterze *Kancjonału...*

Przyczynkiem do poznania protestanckiej obyczajowości i specyfiki czasów okażą się listy dedykacyjne Krzysztofa Kraińskiego (1556-1618), kalwińskiego działacza i kaznodziei związanego z Lublinem. W analizowanych przez Mariolę Jarczykową dedykacjach – swego rodzaju przedmowach adresowanych do protektorów Kraińskiego, w tym zasłużonych reformacyjnych działaczy, odnaleźć można portret ich autora, ślady polemik religijnych wraz z ostrzem krytyki skierowanym wobec katolicyzmu oraz protestancką żarliwość obrony nowych podstaw wiary. Zaprezentowana została tym samym wartość dedykacyjnych listów, osadzających dany utwór w realiach epoki, obyczajowości i wyznaniowych tradycjach.

Czy w powszechnie znanej w polskim odbiorze czytelnicznym powieści Bolesława Prusa uwiecznieni zostali lubelscy ewangelicy? Temat ten rozwija Jakub Aleksander Malik śledząc ewangelickie wątki w *Lalce*. Autor przypomniał zarazem dzieje lubelskiej rodziny kupieckiej, do której należał jeden z najokazalszych sklepów w Lublinie, którzy przybyli do miasta wraz z emigracyjną falą niemieckich ewangelików, a z czasem ulegając asymilacji kulturowej. Jak ta rzeczywista rodzina została przedstawiona w pozytywistycznym utworze? Kim był stary Mincel opisywany w pamiętniku Rzeckiego? I jaki był stosunek samego Prusa do obecności Niemców w polskim społeczeństwie?

Na zakończenie Sławomir Jacek Żurek przygląda się *Dziennikom* Jerzego Pilcha, uznanego pisarza, dziennikarza, laureata Nagrody Nike, który w różny sposób odnosi się w swej twórczości do swoich luterzańskich korzeni, do swojej wiary i do bycia ewangelikiem we współczesnym świecie. Śledząc ewangeliczne tropy w *Dziennikach* autor odczytuje różne oblicza „ewangelickości” Pilcha – deklarowane, ale także zawarte pomiędzy wierszami, okazywane podświadomie, w tym deklarowaną utratę wiary i jednocześnie trwanie przy luteranizmie. Dzienniki, pisane w trudnym momencie życia pisarza, pozwalają bliżej poznać sylwetkę twórcy z autoironii; mogą także budzić refleksje na temat wiary, tolerancji czy różnych form religijności.

W podsumowaniu recenzji można potwierdzić, że okazałe wydany tom obejmujący dwadzieścia jeden szkiców, w większości o charakterze naukowym, w sposób wielostronny ukazuje świat lubelskich ewangelików – od XVI-wiecznych początków protestantyzmu, poprzez osadnictwo niemieckie zasilające rodzimych wyznawców, po czasy ich przemysłowej i gospodarczej prosperity w dziejach Lublina. Dopelnieniem ewangelickich losów są dostrzeżone przez literaturoznawców konfesyjne wątki literackie, także w sposób bezpośredni związane z Lublinem. Lektura tomu może ponadto kierować uwagę ku tematom, zagadnieniom czy obszarom wymagającym dalszego rozpoznania i głębszej refleksji badawczej. W tym też aspekcie godna podkreślenia jest aktywność parafii ewangelickiej w Lublinie stojącej na straży konfesyjnej przeszłości, mieszczącej się także w kręgu zainteresowań lubelskich badaczy.

Należy wspomnieć o autorskim gronie uczestniczącym w tym szerokim spojrzeniu na ewangelicką przeszłość. Współautorzy opracowania reprezentują przede wszystkim lubelskie uczelnie: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II czy Politechnikę Lubelską, ale także inne ośrodki uniwersyteckie – łódzki, gdański czy śląski. Historycy, literaturoznawcy, w tym profesorowie oraz naukowcy znajdujący się na innych stopniach naukowej kariery, ewangeliccy księża, a także inne osoby, tworzą polifoniczny głos o protestanckiej przeszłości Lubelszczyzny.

Książka została wydana dzięki wsparciu Miasta Lublina w ramach obchodów 700-lecia miasta w 2017 r.

Publikację można nabyć w księgarniach internetowych, w tym w księgarni wydawcy: <https://tnkul.pl/sklep,produkt,spadkobiercy-reformacji-erben-der-reformation>.